

STUDIA

Redactie door Valerie VRANCKEN

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Offprint

DAMBRUYNE, Johan (2026). De Gentse schepenregisters tijdens de vroegmoderne periode. Transitie in de volontaire rechtspraak en de stedelijke archiefvorming.

In Valerie VRANCKEN (red.), *Registreren, corresponderen en bewaren : Archiefvorming in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd* (Studia, 180, pp. 47–66). State Archives of Belgium.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20467413>

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Acta van de studiedagen gehouden op 15 maart en 3 september 2019 te Leuven

Redactie door
Valerie VRANCKEN

Brussel
2026

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF
EN
RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIËN

STUDIA

180

© Rijksarchief in België, 2026
Ruisbroekstraat 2-6, 1000 Brussel (België)
<http://www.arch.be>

De digitale versie van deze publicatie wordt verspreid onder de
Creative Commons-licentie CC BY-NC-ND 4.0.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20465480>

ISBN 978 94 6391 634 9
D/2026/531/038
Publicatienummer : 6675

De Gentse schepenregisters tijdens de vroegmoderne periode

Transities in de volontaire rechtspraak en de stedelijke archiefvorming

JOHAN DAMBRUYNE

Samen met de stadsrekeningen vormen de schepenregisters van de stad Gent een van de meest monumentale archiefreeksen die de stadsadministratie tijdens het ancien régime heeft voortgebracht. De Gentse schepenregisters imponeren door hun vorm, hun omvang,¹ hun ouderdom, hun volledigheid, hun lange bestaansperiode en *last but not least* door hun ongemeen rijke inhoud. Ze vallen op door hun groot formaat en samen tellen ze duizenden perkamenten folio's. Op vele lederen registerbanden prijken prachtige wapenschilden van de voorschepenen. De schepenregisters bestrijken een periode van meer dan 450 jaar en zijn nagenoeg volledig intact tot ons gekomen. Deze registers zijn de schriftelijke neerslag van de volontaire jurisdictie die het stadsbestuur van Gent gedurende eeuwen heeft uitgeoefend. Ze bevatten een massa aan persoonsnamen en andere data, waardoor ze voor genealogisch, historisch en kunsthistorisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent een ware goudmijn vormen.

Op het eerste zicht komen de Gentse schepenregisters als een homogene, stabiele en doorlopende bronnenreeks over. Maar blijft dit beeld nog overeind na een meer grondige doorlichting van de reeks? Of hebben de schepenregisters daarentegen in de loop van de vroegmoderne periode wel degelijk vormelijke en/of inhoudelijke veranderingen ondergaan? In deze bijdrage wensen we dit nader te onderzoeken. Op basis van onder meer steekproeven in de registers zal worden nagegaan welke ontwikkelingen zich precies in de archiefvorming van de vrijwillige rechtspraak te Gent op middellange en lange termijn hebben voorgedaan. Omdat de akten met betrekking tot stedelijke rente- en immobiliëntransacties tijdens de late middeleeuwen en bij de aanvang van de vroegmoderne periode een erg prominente plaats in de schepenregisters bekleedden, zal in het bijzonder op de evolutie van deze akten gefocust worden.

Behalve een analyse van cijfers zal ook gepoogd worden om de evolutie van de betreffende akten en registers maatschappelijk te duiden. Met andere woorden: hoe dienen eventuele veranderingen in de rechtsbedeling en archiefvorming van de volontaire rechtspraak te Gent verklaard te worden? En hoe moeten mogelijke verschuivingen inzake het verlijden van akten met betrekking tot transacties op stedelijk vastgoed geïnterpreteerd worden? En staat de huidige stand van het onderzoek het toe om een voorlopige hypothese te formuleren?

De schriftelijke neerslag van de vrijwillige rechtspraak

De Gentse schepenregisters bevatten in hoofdzaak de akten van de vrijwillige rechtspraak die verleden werden voor de stadsmagistraat. De *volontaire jurisdictie* of (*vrij*)willige rechtspraak is het antoniem van de *contentieuze jurisdictie* of *eigenlijke rechtspraak*. Omdat er geen

¹ In totaal telt de collectie van het Gentse stadsarchief ruim 659 schepenregisters.

sprake is van een juridisch geschil wordt de vrijwillige rechtspraak soms ook aangeduid met de term *oneigenlijke rechtspraak*. Doorgaans wordt de voluntaire rechtspraak tot het burgerlijk of privaatrecht gerekend. Sommige juristen zien het als een onderdeel van het bestuursrecht. Hoe dan ook, de vrijwillige rechtspraak is in haar essentie een vorm van rechtsbedeling waarbij de rechtstoestand van een natuurlijk of een rechtspersoon wordt veranderd.²

Vanaf de late middeleeuwen hielden verschillende stadsbesturen in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant schepenregisters bij.³ Gent was wellicht een van de eerste steden in de Lage Landen die met de aanmaak en de archivering van zulke registers startte. Het oudst bewaard gebleven Gentse schepenregister dateert van 1339.⁴ De kans is evenwel reëel dat de oudste registers verloren zijn gegaan en dat de oorsprong van de reeks opklimt tot het begin van de veertiende eeuw of zelfs de dertiende eeuw.⁵

Allerlei akten en contracten werden in de schepenregisters opgetekend om rechtsgeldig te zijn. Daardoor werden ze openbaar gemaakt, boden ze een waarborg voor de uitvoering en de naleving van wat tussen de partijen overeengekomen was en bezaten ze rechtskracht bij eventuele betwisting. De eigenlijke rechtshandeling voltrok zich vóór de optekening in de schepenregisters. Tijdens deze rechtshandeling ontvingen de betrokken partijen elk een geschreven bewijs van de schepenen, veelal in de vorm van een chirograaf. Zowel natuurlijke personen als rechtspersonen traden op als comparanten.

De Gentse schepenregisters bevatten een grote diversiteit aan akten en contracten. Men vindt er akten en contracten uit de obligatoire en zakenrechtelijke sfeer (zoals verpachtingen en verhuringen van onroerende goederen, verkopeningen van schepen en andere roerende goederen, schenkingen, ruilingen, naastingen, borgstellingen, schuldbekenenissen, handelscontracten enzovoort), maar evenzeer akten betreffende het familie- en erfrecht (zoals huwelijkscontracten, testamenten, voogdijschap...). Maar de grootste categorie van akten vormde zonder meer die van de rente- en immobiliëntransacties. Meer concreet ging het om verkopeningen, overdrachten en aflossingen van erf- en lijfrenten en verkopeningen en

² Voor een initiatie in het privaatrecht van de vroegmoderne periode verwijzen we naar GODDING P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987. Het weze terloops vermeld dat de archiefbronnen van de contentieuze rechtspraak, in het bijzonder de procesdossiers, de voorbije jaren meer de aandacht van historici en archivariissen hebben getrokken dan die van de vrijwillige rechtspraak. Zie bijvoorbeeld DECEULAER H., DUBOIS S. & PUCCIO L. (ed.), *From case to file! Ancien Régime case files and their prospects for historical research. Proceedings of the workshop held at the State Archives in Belgium, 11-03-2013*, Brussel, 2014.

³ De stad Mechelen beschikte sinds 1345 over schepenregisters, Leuven sinds 1362, 's-Hertogenbosch sinds 1368, Antwerpen sinds 1394, Aalst sinds 1400 en Brugge sinds het midden van de 15de eeuw. SOLY H., *De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1974, 87, p. 522. Zie ook NELIS H., *Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300)*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 1937, LXXX, p. 48-49.

⁴ Archief Gent, reeks 301, nr. 1.

⁵ In een oorkonde van 10 juli 1286 wordt een allusie gemaakt op een dertiende-eeuws schepenregister. In de oorkonde kan men lezen: "ende daer af es oec I copie hute scepenen bouc". PREVENIER W., *Oorkondenleer der Middeleeuwen*, Gent, 1986, p. 133.

erfgevingen van vastgoed.⁶ Het overwicht van deze akten heeft voornamelijk met twee redenen te maken: enerzijds waren rente- en immobiliëntransacties als beleggings- en krediet-instrument tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode bijzonder populair,⁷ en anderzijds was het een wettelijke verplichting om alle financiële transacties op gebouwen en gronden die zich binnen de Gentse vrijheid situeerden, in de schepenregisters te laten registreren.⁸ De vrijheid of banmijl omvatte het Gentse rechts- en grondgebied dat sedert de late middeleeuwen begrensd was door de Rietgracht, een kunstmatige waterloop die het Gentse stadsbestuur in de veertiende eeuw liet graven.⁹ Hoewel het gros van de akten op het Gentse grondgebied betrekking heeft, bevatten de schepenregisters tevens akten en contracten over vastgoed gelegen in het voormalige graafschap Vlaanderen.

⁶ Voor een goed begrip. Onder de *renteoverkoop* moet in het vroegmoderne Gent verstaan worden: de jaarlijkse en aflosbare betaling in geld van een vastgesteld bedrag (de rente), gevestigd op een welomschreven onroerend goed, in ruil waarvoor een persoon (de renteverkoper of rentegever) van een ander persoon (de rentekoper of rentenemer) een bepaald kapitaal (de koopsom) contant ontving. In tegenstelling tot de renteverkoop, welke de creatie van een nieuwe erf- of lijfrente betrof, hield de *renteoverdracht* de doorverkoop van een reeds bestaande erf- of lijfrente aan een derde persoon in. Deze vorm van rentetransactie dook in Gent pas vanaf het begin van de zestiende eeuw op. Onder de *verkoping* van een onroerend goed moet de overdracht van een vastgoed tegen contant geld of tegen betaling op korte termijn verstaan worden. De *erfgeving* daarentegen betrof de jaarlijkse en aflosbare betaling in geld van een vastgesteld bedrag (de erfrente), in ruil waarvoor een persoon (de erfgever) een onroerend goed met alle rechten eraan verbonden aan een ander persoon (de erfneemer) verkocht. De erfgeving hoefde niet noodzakelijk te gebeuren door de creatie van een nieuwe erfrente, maar kon evengoed geschieden door de overdracht van een bestaande rente. Voor meer uitleg over de inhoudelijke en formele kenmerken van deze akten verwijzen we naar DAMBRUYNE J., *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*, Gent, 2001, p. 113-120 en DAMBRUYNE J., *De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliëntransacties te Gent: enkele beschouwingen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (Nieuwe Reeks)*, 1988, XLII, p. 153-182. In het zestiende-eeuwse Gent werden jaarlijks veel meer immobiliën verkocht dan in erf gegeven. Ter illustratie: in 1590 werd ruim driekwart van het verhandeld vastgoed verkocht. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 115.

⁷ Zie hierover de pertinente beschouwingen van SOLY, *De schepenregisters*, p. 521-527.

⁸ De enige uitzondering hierop vormde het Sint-Pietersdorp (dat onder de Sint-Pietersheerlijkheid ressorteerde). Alhoewel het Sint-Pietersdorp zich binnen de Gentse stadsomwalling situeerde, werden de rente- en immobiliëntransacties die op het dorp betrekking hadden, niet voor de Gentse schepenen verleden. Dit kwam omdat het Sint-Pietersdorp enkel op bestuurlijk vlak deel uitmaakte van de stad Gent, en niet op juridisch vlak. VAN WERVEKE H., *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen-Parijs-Amsterdam, 1933, p. 73-76.

⁹ De afstand van de Rietgracht tot de stadsmuren was niet overal gelijk. In zuidelijke richting bevond de gracht zich op 2,5 km van de stadsomwalling. Ook in westelijke en noordelijke richting strekte de vrijheid zich op bepaalde plaatsen over een paar kilometer uit. Maar in het oosten lag de Rietgracht veel dichterbij de stadsomwalling. DAMBRUYNE J., *Mensen en centen*, p. 35-36.

Over wie tijdens de middeleeuwen de volontaire jurisdictie in de stad Gent uitoefende, zijn we inmiddels vrij goed ingelicht.¹⁰ Aanvankelijk bezaten de zogenaamde *erfachtige lieden of viri hereditarii*, die meestal ook de schepenfuncties bekleedden, het monopolie over de vrijwillige rechtspraak te Gent.¹¹ Maar als gevolg van de hervorming van het Gentse stadsbestuur in 1301 door de Franse koning Filips IV de Schone verloren ze hun alleenrecht. Voortaan telde de stad twee schepenbanken: de schepenbank van de keure en die van gedele. Beide schepenbanken telden elk dertien schepenen. De schepenen van de keure waren verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur, het beheer van de stadsgoederen én voor het belangrijkste deel van de rechtspraak. Ze waren bevoegd voor zowel de contentieuze rechtspraak in civiele en criminele zaken als voor de volontaire rechtspraak. De schepenen van gedele waren een soort vrederechters (*paisierders*) en traden ex officio op als oppervoogden van minderjarige wezen.¹² Hoewel de erfachtige lieden tijdens de veertiende eeuw nog steeds bij de volontaire jurisdictie betrokken waren, verloren ze geleidelijk aan meer terrein.¹³ Het waren hoofdzakelijk gegoeden, standgenoten en geestelijken die zich in de veertiende eeuw tot de erfachtige lieden bleven wenden. De overige Gentse burgers richtten zich daarentegen tot de stadsmagistraat. In de loop van de vijftiende eeuw verwierf de schepenbank van de keure uiteindelijk het monopolie over de vrijwillige rechtspraak.¹⁴ Het is voldoende bekend dat het eigenlijke bestuur van de stad tot het einde van het ancien régime in handen was van de schepenbank van de keure, maar de hamvraag in deze bijdrage is: of de schepenen van de keure ook hun monopolie inzake de volontaire jurisdictie tot het einde van de achttiende eeuw hebben weten te behouden? Om op deze vraag te kunnen antwoorden, hebben we de vroegmoderne Gentse schepenregisters aan een kwantitatief en inhoudelijk onderzoek onderworpen.

Voorstelling van de diverse reeksen schepenregisters

De akten verleden voor de schepenbank van de keure werden vanaf de veertiende eeuw overgeschreven in de zogenaamde *jaarregisters*. Deze schepenregisters vormen nu in het Gentse stadsarchief de reeks 301 van het oud archief. De reeks vangt aan in 1339 en loopt door tot 1679.¹⁵ Deze serie omvat in totaal 167 registers. Elk jaar dat de magistraat werd vernieuwd, werd gestart met een nieuw register. Dit verklaart waarom de eerste akten van

¹⁰ Deze problematiek is aan de orde in DECAVELE J., *Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)*, in PREVENIER W. & AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p. 277-322; BLOCKMANS F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s-Gravenhage, 1938; ROGGHE P., *De samenstelling der Gentse schepenbanken in de 2de helft der 14de eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1949-1950, IV (2), p. 22-31; LARDINOIS P., *Diplomatische studie van de akten van vrijwillige rechtspraak te Gent van de XIII^{de} tot de XV^{de} eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1976; BOONE M., DUMON M. & REUSENS B., *Immobiëlenmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk-Heule, 1981; BOONE M., *Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de Late Middeleeuwen (14de-15de eeuw)*, in *Het openbaar initiatief van de gemeenten van België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*. 11e internationaal colloquium, Spa, 1-4 september 1982, Brussel, 1984, p. 71-114.

¹¹ BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, p. 330.

¹² DECAVELE, *Bestuursinstellingen*, p. 287-294.

¹³ BOONE, *Openbare diensten*, p. 78-80.

¹⁴ BOONE, DUMON & REUSENS, *Immobiëlenmarkt*, p. 47; REUSENS B., *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters van de Keure, 1483-1493. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1977, p. 31.

¹⁵ DECAVELE J. & VANNIEUWENHUYSE J., *Archiefgids, Stadsarchief van Gent, deel I: Oud archief*, Gent, 1983, p. 156.

elk schepenregister gedateerd zijn rond 10 mei of 15 augustus.¹⁶ Van 1468 tot 1648 werd de band van elk jaarregister opgesmukt met het blazoen van de in functie zijnde voorschepen (burgemeester).¹⁷ Na 1679 werd deze reeks stopgezet.

Eerste folio van het schepenregister van de keure van het schepenjaar 1546-1547 (Archief Gent, reeks 301, nr. 100).

Vanaf 1529 legden de schepenen van de keure naast de gebruikelijke reeks jaarregisters een nieuwe en bijkomende reeks aan, de zogenaamde *registers van vrij huis vrij erve*. Deze registers werden uitsluitend gebruikt voor het optekenen van akten die verband hielden met onroerende goederen die het juridisch statuut *vrij huis vrij erve* bezaten. Hiermee werden de bebouwde erven aangeduid die volledig eigendom waren van de eigenaar en die aanvankelijk aan geen enkele recognitieve betaling aan de oorspronkelijke grondeigenaar onderworpen waren.¹⁸ In de praktijk waren vele van deze huizen toch met recognities (onlosbare renten, sourenten, landcijnzen en andere lasten) belast. Met andere woorden: het oorspronkelijke statuut gold voor heel wat van die huizen niet meer tijdens de vroegmoderne periode.¹⁹ Het betekende evenmin dat op deze panden geen erf- of lijfrenten zouden rusten. *Vrij huis vrij erve* was een typisch Gentse uitdrukking die tot op de dag van vandaag in het Gentse stadsbeeld waarneembaar is. Op verschillende historische gevels prijkt nog altijd het opschrift *vrij huis vrij erve*.²⁰ Vóór 1529 werden de akten die betrekking hadden op deze panden gewoon in de jaarregisters genoteerd. De schepenregisters *vrij huis vrij erve* zijn ondergebracht in de reeks 303 van het oud archief van het Gentse stadsarchief. De reeks telt in totaal 42 registers en bestrijkt de periode 1529-1796. Aangezien het aantal huizen dat het juridisch statuut van *vrij huis vrij erve* bezat slechts een kleine minderheid vormde,

¹⁶ Vóór de politieke hervorming van het Gentse stadsbestuur door de *Concessio Carolina* (1540) en tijdens de Calvinistische Republiek (1577-1584) startte het politieke jaar telkens op 15 augustus.

¹⁷ DECAVELE en VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids*, p. 156.

¹⁸ DESMAREZ G., *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre, avec plans et tables justificatives*, Gent-Parijs, 1898, p. 1-5. In verschillende akten kan men lezen: “wesende vrij eyghen goet ende bydien onbelast”. Archief Gent, reeks 303, nr. 7, fol. 15v°.

¹⁹ In de akten die deze immobiliën als onderwerp hebben, treft men vaak volgende zinsnede aan: “vrij huus ende eervve wesende en nochtans int gheheele belast met...”.

²⁰ Zie bijvoorbeeld de panden ‘Het Waepen van Zeelant’ en ‘De Maecht van Ghent’ op de Korenmarkt.

werd voor deze specifieke akten niet elk jaar een nieuw register begonnen. Zo beslaat het eerste register ruim achttien jaar (1529-1547).

Sinds 1349 beschikte ook de schepenbank van gedele over eigen registers. Deze schepenregisters, die integraal bewaard bleven, vormen de huidige reeks 330 van het Gentse stadsarchief. Ze overspannen de periode 1349-1795 en zijn bij historici en archivarissen beter bekend onder de benaming *staten van goed(eren)*.²¹ Net zoals de schepenbank van de keure werd bij het begin van elk nieuw schepenjaar een nieuw boek beschreven. Van 1468 af werden de boekbanden naar analogie met de keure voorzien van het wapenschild van de voorschepen van gedele. Dit bleef tot 1783 de regel. Van alle series schepenregisters is de reeks 330 zonder meer de omvangrijkste. Ze telt ruim 314 volumes en bevat verzoeningen, vonnissen, akten en contracten, en vooral boedelbeschrijvingen en bijhorende stukken, opgemaakt ten sterfhuize wanneer bij de erfenis minderjarige kinderen betrokken waren, na het overlijden van één of beide ouders of een ander familielid. De boedelbeschrijvingen werden opgesteld door een voogd en vormden de basis voor een rechtvaardige verdeling van de erfenissen, waarbij men vooral het aandeel van de minderjarigen trachtte te vrijwaren.

Registerband van de staten van goed betreffende het schepenjaar 1641-1642. De band is voorzien van het blazoen van Gillis van der Meere, op dat moment voorschepen van gedele (Archief Gent, reeks 330, nr. 149).

tweede helft van de zestiende eeuw groeide het aantal akten inzake rente- en immobiliëntransacties nog aan. Opmerkelijk was dat nu ook alsmaar meer comparanten voor de schepenen van gedele verschenen die niet rechtstreeks betrokken waren bij een erfenis of voogdijschap.

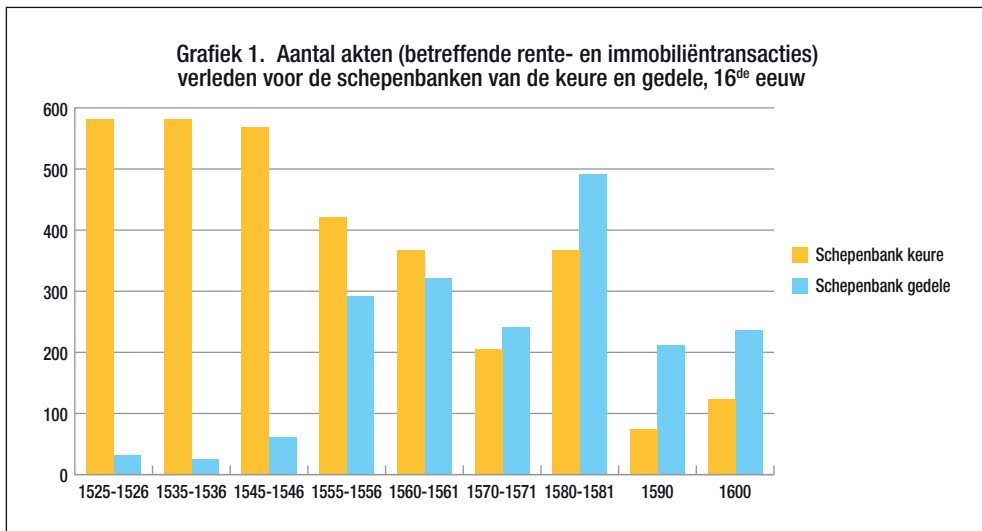
Vanaf 1599 hielden de schepenen van gedele een tweede jaarregister bij. Dit bleef de praktijk tot in 1788. Ook deze reeks is integraal bewaard gebleven. Het gaat in totaal om 136 delen. De reeks wordt in het Gentse stadsarchief aangeduid met het nummer 333 en is er ook bekend onder de benaming *akten en contracten*. Vanaf 1599 maakte de archiefvormer een duidelijke inhoudelijke scheiding tussen de oude reeks 330 en de nieuwe reeks 333. In de staten van goed(eren) (reeks 330) werden van dan af nog uitsluitend de

Uit een aantal steekproeven die we in de staten van goed hebben uitgevoerd, blijkt dat deze reeks in de loop van de zestiende eeuw een opvallende inhoudelijke transformatie heeft ondergaan. Aan het einde van de vijftiende eeuw vormde het aantal rente- en immobiliëntransacties in de staten van goed nog een onbeduidende minderheid. De meerderheid van de akten had namelijk betrekking op boedelbeschrijvingen, testamenten, voogdijaanstellingen, presentaties van voogdijrekeningen, schuldbekentenissen, borgstellingen, giften en verpachtingen van onroerende goederen. Deze situatie veranderde grondig tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw. Van dan af nam de registratie van akten betreffende rente- en immobiliëntransacties in de reeks *staten van goed* gestadig toe. Wel ging het bijna altijd om erfeniskwesties, waarbij één van de beide partijen in de akte optrad als voogd of als erfgenaam. Tijdens de

²¹ Soms ook wezen- of wezerijboeken genoemd.

boedelbeschrijvingen van de sterfhuizen waar minderjarige erfgenamen bij betrokken waren, genoteerd, terwijl in de registers van de reeks 333 alle akten betreffende rente- en immobiliëntransacties terecht kwamen. Volledigheidshalve moet hier nog worden aan toegevoegd dat de zogenaamde *rolle* eveneens van de oude naar de nieuwe reeks verhuisde. De *rolle* bevat de akten waarin de schepenen van gedele optraden in hun hoedanigheid van oppervoogden over minderjarige erfgenamen. Ze behelst vooral borgstellingen, aanstellingen van voogden, opheffingen van het voogdijschap over meerderjarige wezen en andere voogdijakten. Men treft de *rolle* steeds achteraan in de schepenregisters aan.

Voor welke Gentse schepenbank werd tijdens de zestiende eeuw nu het meeste aantal akten inzake stedelijke rente- en immobiliëntransacties verleden? Onderstaande grafiek geeft daarover uitsluitsel.²²

De trend die uit grafiek 1 valt af te leiden, is overduidelijk. Tot in de jaren 1530 bezat de schepenbank van de keure een verpletterend overwicht. Niet minder dan 95% van alle registraties van rente- en immobiliëntransacties vond plaats voor de schepenen van de keure. In de jaren veertig deed zich echter een kentering voor. Het aandeel van de schepenbank van gedele verdubbelde toen plots: het steeg van 5 naar 10%. Maar de grote ommezwaai kwam in de jaren vijftig. Van dan af namen de schepenen van gedele meer dan 40% van de betreffende akten voor hun rekening. Deze geweldige expansie kan alleen worden verklaard door het feit dat de schepenen van gedele zich niet langer tot erfeniszaken beperkten. De daaropvolgende decennia bleef het aandeel van de schepenen van gedele verder aangroeien. Vanaf de jaren 1570 werden er zelfs meer akten met betrekking tot rente- en immobiliëntransacties voor de schepenen van gedele verleden dan voor hun

²² De grafiek is gebaseerd op tienjaarlijkse steekproeven in de schepenregisters van beide schepenbanken. Gelet op het groot aantal akten was een jaarlijkse telling en analyse van de akten te tijdrovend en daardoor binnen het tijdsbestek van ons onderzoek niet haalbaar. Alle akten die betrekking hadden op transacties van onroerende goederen gelegen binnen de vrijheid van Gent (renteverkopen, renteoverdrachten, verkopen en erfgevingen) werden genoteerd. Renteaflossingen werden buiten beschouwing gelaten. Volgende schepenregisters werden integraal doorgenomen: Archief Gent, reeks 301, nrs. 81, 90, 99, 107, 111, 119, 126, 129, 135-136; reeks 303, nrs. 1-5; reeks 330, nrs. 49, 54, 63, 73, 78, 88, 98, 109; reeks 333, nr. 1. Elk steekproefjaar omvat twaalf maanden.

collega's van de keure. In 1590 werd liefst driekwart van alle akten voor de schepenbank van gedele gepasseerd. Meteen wordt ook duidelijk waarom op het einde van de zestiende eeuw gestart werd met het noteren van de rente- en immobiliëntransacties in een apart schepenregister. De exponentiële groei van de akten noodzaakte daartoe.

Dat er zich in de zestiende eeuw een opmerkelijke transfer inzake de registratie van akten tussen beide schepenbanken heeft voorgedaan, staat buiten kijf. Maar hoe moet deze ontwikkeling verklaard worden? Is ze misschien een rechtstreeks of onrechtstreeks gevolg van de nieuwe politieke orde die keizer Karel V aan zijn geboortestad oplegde na de onderdrukking van de Gentse opstand van 1539-1540?²³ Hoewel geen enkel artikel van de *Concessio Carolina* expliciet verwijst naar het ingrijpen van de vorst in de volontaire rechtspraak van het Gentse stadsbestuur,²⁴ lijkt het ons geen toeval te zijn dat het aandeel van de schepenbank van gedele met betrekking tot de rente- en immobiliënakten net tussen 1535 en 1545 verdubbelde. Het heeft er veel schijn van dat de installatie van een nieuw politiek regime te Gent in 1540, dat gericht was op de onderwerping van de stedelijke macht aan het centraal gezag, geleid heeft tot een interne herschikking van de rechtsbedeling en registratiebevoegdheid over de rente- en immobiliëntransacties.²⁵ Anderzijds wordt deze veronderstelling gedeeltelijk tegengesproken door de oudst gekende normatieve tekst die de registratie van transacties op onroerende goederen gelegen binnen de stad en de vrijheid van Gent, verplicht stelde. In de stedelijke ordonnantie van 2 maart 1552 wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat dergelijke akten voor de schepenen van de keure dienden te gebeuren.²⁶ De schepenen van gedele komen in de verordening nergens ter sprake. Wellicht had de ordonnantie net tot doel om de rechtsbevoegdheid van de schepenbank van de keure inzake rente- en immobiliënakten formeel en ostentatief te affirmeren, en hoopte de schepenbank van de keure om zo haar positie veilig te stellen. Gelet op het alsmaar groeiend aantal akten dat voor de schepenen van gedele werd verleden, is deze defensieve reactie van de schepenen van de keure volkomen te begrijpen. Vreemd is wel dat we over eventuele juridische onenigheden of bevoegdheidsconflicten tussen beide schepenbanken tijdens de zestiende eeuw in het archief van de Raad van Vlaanderen geen enkel spoor terugvinden.²⁷

²³ Over de Gentse opstand van 1539-1540 en de bestraffing ervan zie DECAVELE J. (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V, 1500-1558*, Leuven, 1990, p. 121-191. Zie ook DAMBRUYNE J., *Identité urbaine et culture politique à Gand*, in SOLY H. & VAN DE WIELE J. (ed.), *Carolus. Charles Quint, 1500-1558*, Gent, 1999, p. 111-121.

²⁴ De stadskeure *Concessio Carolina* (letterlijk toegevingen van Karel) werd op 30 april 1540 door keizer Karel V uitgevaardigd en legde de politieke contouren van het vroegmoderne Gent voor meerdere eeuwen vast. De beste uitgave van de *Concessio Carolina* vindt men in LAMEERE J. en SIMONT H., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e série, IV, Brussel, 1907, p. 170-190.

²⁵ Het is genoegzaam bekend dat keizer Karel V in 1540 maatregelen heeft genomen om de politieke macht van de Gentse schepenen van de keure en hun juridische invloed over het Gentse kwartier in te perken. Zie hierover verder.

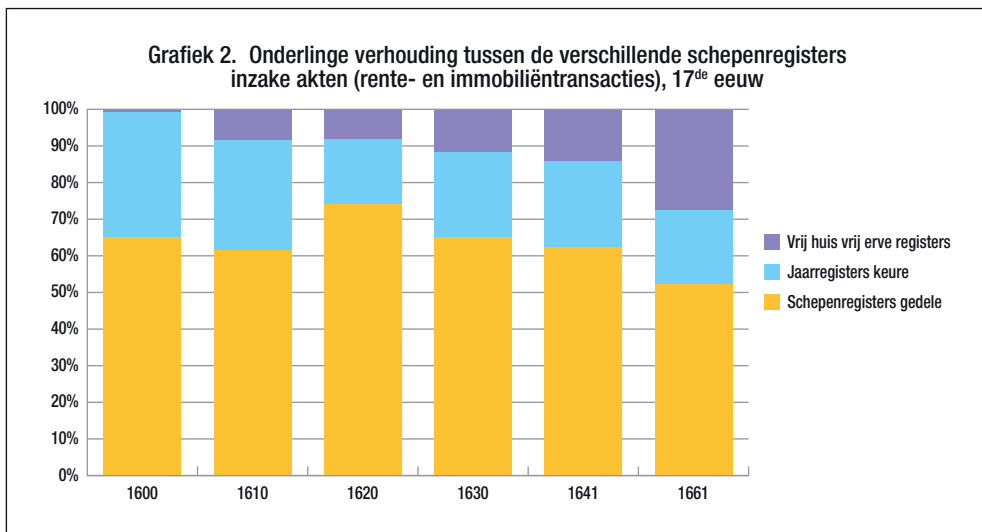
²⁶ "...ordonneren ende statueren bij dese, dat men van nu voortan gheene belastinghen, veranderinghen, ghiften ofte vercoopinghen van den zelven eyghen huusen, erven en zal vermoghen te doene, omme voor souffisante ende effectuele erfvenesse ofte realisatie bekendt te zijne, tenzij dat zulcke alienatien, ghiften ofte belastinghen voor scepenen vander kuere deser stede, ghepasseert ende verkendt wesen, ende voorts dat de ghone die daertoe van baillu ende scepenen weghe ghecommitteert es, ofte werden zal, danof de kenesse hebbe, de zelve aggrere ende met zijnen handteekene subsignere, metgaders tzijnen boucke annotere...". DU BOIS A. & DE HONDT L., *Coutumes de la ville de Gand*, II, Brussel, 1887, p. 291-295.

²⁷ Als hoogste rechtscollege van het graafschap Vlaanderen was de Raad van Vlaanderen voor dergelijke materies bevoegd. Om na te gaan of er zich geschillen hebben voorgedaan, werd de gedetailleerde toegang van BUNTINX J., *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, 9 dln., Brussel, 1964-1979, volledig doorgenomen.

Bij wijze van voorlopige conclusie kan gesteld worden, dat er zich op het vlak van de bevoegdheid over de volontaire jurisdictie en de daarmee verband houdende archiefvorming spectaculaire veranderingen hebben voorgedaan in het zestiende-eeuwse Gent. Tegelijk moet erop gewezen worden dat de sterke groei en de uiteindelijke dominantie van de schepenbank van gedele zich niet plots heeft gemanifesteerd, maar dat het een geleidelijk proces was. Het lijkt er sterk op dat deze ontwikkeling niet kan worden losgekoppeld van de (van hogerhand opgelegde) institutionele hervorming van de stad in 1540. Maar een formele tekst over de herschikking van de rechtsbevoegdheden van beide schepenbanken werd (nog) niet teruggevonden. Het blijft vooralsnog een open vraag of de schepenen van de keure een deel van de volontaire rechtspraak vrijwillig hebben afgestaan (afgestoten?) of daartoe gedwongen werden. Evenmin is momenteel duidelijk in welke mate de schepenen van gedele in deze kwestie vragende partij waren.

De zeventiende-eeuwse schepenregisters doorgelicht

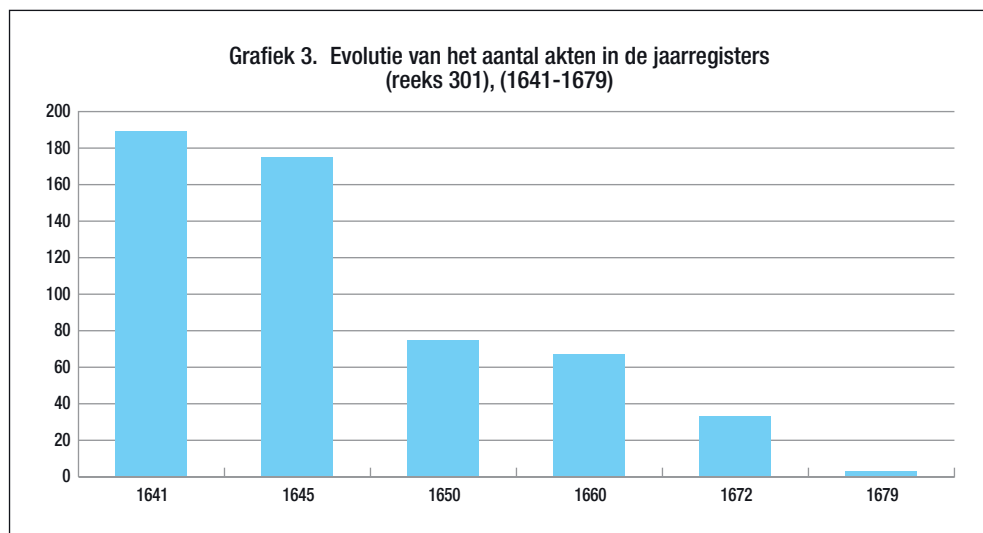
Welk beeld vertoont de Gentse archiefvorming met betrekking tot de volontaire jurisdictie in de zeventiende eeuw? Net zoals in de zestiende eeuw maakten de stedelijke rente- en immobiliëntransacties het gros uit van de akten die voor de Gentse schepenbanken verleden werden. Tevens treft men in de eerste helft van de zeventiende eeuw dezelfde reeksen schepenregisters (reeks 301, 303, 330 en 333) aan als in de eeuw er vóór. Maar hoe verhiel- den de verschillende reeksen zich nu numeriek ten opzichte van elkaar?

Het overwicht van de schepenregisters van gedele (reeks 333) inzake rente- en immobiliëntransacties blijkt ontegensprekelijk uit grafiek 2.²⁸ Voor alle steekproefjaren

²⁸ De grafiek is gebaseerd op tienjaarlijkse steekproeven in de schepenregisters van beide schepenbanken. Enkel voor de laatst onderzochte periode (1641-1661) was het interval twintig jaar. Gelet op het groot aantal akten was een jaarlijkse telling en analyse van de akten te tijdrovend en daardoor binnen het tijdsbestek van ons onderzoek niet haalbaar. Alle akten die betrekking hadden op transacties van onroerende goederen gelegen binnen de vrijheid van Gent (renteoverdrachten, renteverkopen, verkopen en erfgevingen) werden genoteerd. Renteaflossingen werden buiten beschouwing gelaten. Volgende schepenregisters werden integraal doorgenomen: Archief Gent, reeks 301, nrs. 135-136, 141, 147-148, 153-154, 158-159; reeks 303, nrs. 5-9; reeks 333, nrs. 1, 4, 8, 13-14, 20-21.

bedroeg het aandeel van de schepenen van gedele steeds meer dan de helft. In 1620 werd zelfs driekwart van alle akten voor de schepenbank van gedele verleden. Het aandeel van de jaarregisters (reeks 301) schommelde gedurende de steekproefjaren tussen 17,7% in 1620 en 34% in 1600. Grafiek 2 laat tevens zien dat het aandeel van de registers van *vrij huis vrij erve* (reeks 303) tijdens de zeventiende eeuw een spectaculaire stijging kende: van 0,8% in 1600 naar 27,6% in 1661. In dat laatste jaar lag het percentage van de *vrij huis vrij erve*-registers zelfs hoger dan dat van de jaarregisters. Uit de grafiek valt af te lezen dat het procentueel deel van de schepenbank van de keure na 1620 opnieuw toenam. Het aandeel groeide van 25,9% in 1620 tot 47,6% in 1661 (reeks 301 + reeks 303). Maar vertaalde deze procentuele toename van de schepenbank van de keure zich ook in absolute cijfers?

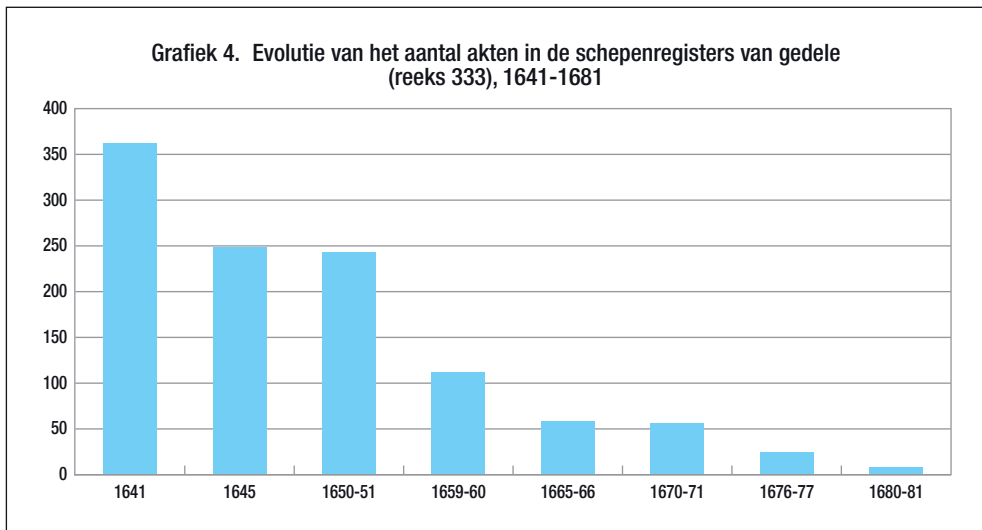

Grafiek 3 toont ondubbelzinnig aan dat het totaal aantal akten in de jaarregisters gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw spectaculair terugliep. Het ging om een aanhoudende daling.²⁹ Het aantal akten daalde van 189 in 1641 naar 3 in 1679. Vooral tussen 1645 en 1650 valt er een aanzienlijke terugval waar te nemen. Op vijf jaar tijd liep het aantal akten met 57% terug. Na 1679 hield de reeks 301 zelfs op te bestaan! De net vermelde cijfers verdwijnen in het niets vergeleken met die van de vijftiende en zestiende eeuw. Een paar voorbeelden: tijdens het schepenjaar 1550-1551 werden in het jaarregister 1294 akten opgetekend en tijdens de periode 1478-1483 schommelde het jaarlijks gemiddeld aantal akten dat voor de schepenbank van de keure werd verleden, zelfs rond de 2500 à 3000.³⁰ Hoe moet de 'degradatie' van de jaarregisters vanuit een langetermijnperspectief geïnterpreteerd worden? Kan het zijn dat het dalend aantal akten in de schepenregisters van de keure gecompenseerd

²⁹ De grafiek is gebaseerd op zes steekproefjaren. Archief Gent, reeks 301, nrs. 158, 160-161, 165 en 167. De telling leverde volgende resultaten op: 189 akten in 1641, 175 in 1645, 75 in 1650, 67 in 1660, 33 in 1672 en 3 in 1679.

³⁰ Archief Gent, reeks 301, nr. 104. Over het totaal aantal akten tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw zie SCHOUPS I., *Un mode de traitement des registres échevinaux gantois en vue d'une analyse statistique, fin XVe siècle*, in *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek*, Gent, 1986, p. 10; SCHOUPS I., *Een aanzet van gecomputeriseerd historisch onderzoek*, in *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Gent, 1983, p. 53.

is geworden door een stijgend aantal in de schepenregisters van gedele, zoals we voor de zestiende eeuw hebben vastgesteld? En is het mogelijk dat de schepenbank van gedele daarvoor de voluntaire rechtspraak nog meer domineerde dan voordien?

Grafiek 4 toont aan dat onze veronderstelling evenwel geen steek houdt. Net zoals bij de jaarregisters en de *vrij huis vrij erve*-registers valt er bij de reeks 333 tussen 1641 en 1681 een forse terugval van het aantal akten te bespeuren.³¹ Het jaarlijks aantal akten daalde van 362 in 1641 tot 8 in 1680-1681. Na 1681 bevatten de registers *akten en contracten* nog enkel de *rolle*. Zowel bij de schepenbank van de keure als bij die van gedele ging het om een structurele terugloop, en geen conjuncturele. De gigantische vermindering van het aantal akten in alle reeksen van de schepenregisters doet vermoeden dat de Gentse stads­magistraat in de loop van de zeventiende eeuw haar monopoliepositie inzake de registratie van stedelijke rente- en immobiliëntransacties heeft kwijtgespeeld.

Als de daling niet aan een bevoegheidsverschuiving tussen beide schepenbanken te wijten is, aan wat dan wel? Biedt de demografie een mogelijke verklaring? Ook deze piste werd onderzocht en bleek uiteindelijk negatief. De demografische trend was namelijk tegen­gesteld aan die van de voluntaire rechtspraak van de Gentse stads­magistraat. Tussen 1610 en 1670 kende Gent een sterke bevolkingsgroei: de bevolking steeg er van ongeveer 31.000 naar ongeveer 51.000 inwoners.³² Maar deze demografische expansie komt totaal niet tot uitdrukking in de schepenregisters. Evenmin kan een positieve correlatie worden aangetoond tussen de economische trend en de registratie van akten en contracten in de schepenregisters. Hoewel de Gentse economie tijdens het eerste driekwart van de zeventiende eeuw een steile opgang beleefde, daalde het aantal akten in de schepenregisters spectaculair.³³

³¹ De grafiek is gebaseerd op acht steekproefjaren. Archief Gent, *reeks 333*, nrs. 20-22, 26, 30, 35, 40, 46 en 50. De tellingen leverden volgende resultaten op: 362 akten in 1641, 249 in 1645, 243 in 1650-1651, 112 in 1659-1660, 58 in 1665-1666, 56 in 1670-1671, 25 in 1676-1677 en 8 in 1680-1681.

³² VAN WERVEKE H., *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17^e en de 18^e eeuw*, Brussel, 1948, p. 52.

³³ DAMBRUYNE J., *De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1989, 104, p. 157-183. Zie ook SCHOLLIERS E. & VANDENBROEKE C., *Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1800*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, Haarlem, 1980, p. 255-256.

Schepenregister van gedele van het schepenjaar 1640-1641 (Archief Gent, reeks 333, nr. 20).

We zijn daarom de mening toegedaan dat de sterke terugloop van het aantal akten in de Gentse schepenregisters tussen pakweg de vijftiende en de zeventiende eeuw veel meer te maken had met politieke en juridische veranderingen dan met economische en demografische ontwikkelingen. Het is algemeen geweten dat de stad Gent tot het midden van de zestiende eeuw veel macht en invloed uitoefende over haar kwartier. Dit politiek, juridisch en fiscaal hinterland strekte zich uit over nagenoeg het hele grondgebied van de huidige provincie Oost-Vlaanderen. Deze stedelijke machtspositie was een doorn in het oog van de opeenvolgende Bourgondische en Habsburgse vorsten. Met het uitvaardigen van de *Concessio Carolina* in 1540 slaagde keizer Karel V erin om aan deze situatie paal en perk te stellen. Dit blijkt zowel uit de afschaffing van de buitenpoorterij en het evocatierecht,³⁴ als uit het feit dat de fiscale druk die de Arteveldestad op haar kwartier uitoefende (voornamelijk via het bedensysteem) aan banden werd gelegd. De frontale aanval van de centrale overheid op de Gentse prerogatieven heeft haar doel niet gemist. Het aantal plattelandsbewoners en inwoners van andere steden die zich na 1540 nog tot de Gentse schepenen wendden voor het verlijden van rente- en immobiliëntransacties en andere akten en contrac-

³⁴ Het evocatierecht van de Gentse poorters leidde tot veelvuldige misbruiken. Contracten aangaan voor de Gentse schepenen werden bij betwisting ook voor dezelfde schepenen afgehandeld. Bij zulke processen stelden de schepenen hun binnen- en buitenpoorters bijna steeds in het gelijk. Pachters en eigenaars die het Gentse binnen- of buitenpoorterschap bezaten, hadden er dus alle belang bij om hun transacties voor de Gentse schepenenbanken te laten verlijden en erkennen.

ten die op het Gentse kwartier betrekking hadden, daalde zienderogen.³⁵ De voornaamste reden hiervoor was dat de voormalige Gentse buitenpoorters of hagepoorters (poorters die niet in de stad woonden) er geen enkel belang meer bij hadden om dergelijke akten en contracten nog voor de Gentse schepenbanken te laten verlijden. Voortaan was het aan de Gentse poorters immers niet langer toegestaan om hun schuldenaars die buiten de stad woonden, voor de Gentse schepenen te dagvaarden. Plattelandsbewoners mochten enkel nog gevonnist worden door de rechters van hun woonplaats. In 1541 werd de bevoegdheid in deze aangelegenheden toegekend aan een bijzondere vorstelijke ambtenaar, de zogenaamde *lutenant-civiel van de indaging*.

Dat Gent heel veel van zijn juridische uitstraling en aantrekking binnen zijn kwartier verloor, blijkt eveneens uit de spectaculaire daling van het aantal pachtcontracten in de Gentse schepenregisters na de uitvaardiging van de *Concessio Carolina*. Terwijl tussen 1500 en 1540 nog ruim 670 pachtbrieven in de jaarregisters werden opgetekend, slonk het aantal tussen 1555 en 1600 tot amper 70.³⁶ Het verlies van de juridische en politieke greep van de stad Gent op haar kwartier verklaart in grote mate waarom in de loop van de zestiende eeuw veel minder akten voor de Gentse schepenbanken werden gepasseerd dan tijdens de vijftiende eeuw. Doch dit gegeven is niet in staat om de dramatische daling van het aantal akten in de tweede helft van de zeventiende eeuw te verklaren. Maar wat dan wel?

De opmars van het notariaat

Terwijl de verschuiving van de registratiebevoegdheid betreffende rente- en immobiliëntransacties zich tijdens de zestiende eeuw voornamelijk heeft voltrokken binnen de Gentse stadsmagistraat – we kunnen spreken van een interne aangelegenheid – is dit geenszins het geval in de zeventiende eeuw. Gedurende de zeventiende eeuw moet de verklaring volledig buiten de twee schepenbanken worden gezocht, namelijk bij het notariaat. Het openbaar notariaat deed zijn intrede in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het laatste kwart van de dertiende eeuw.³⁷ De vroegste sporen van een openbare notaris dateren te Gent van 1311.³⁸ De middeleeuwse notarissen werden door of namens de Duitse keizer en de paus benoemd. Het waren bijna uitsluitend clerici en zij traden vooral op voor een kerkelijk cliënteel en

³⁵ Binnen het tijdsbestek van ons onderzoek was het onmogelijk om de evolutie van alle soorten transacties en akten kwantitatief in beeld te brengen. Ter bewijsvoering beperken we ons daarom tot één specifieke categorie van renten, namelijk de tijdelijk onbezette erf- en lijfrenten, omdat deze transacties een uitgesproken ruraal karakter hadden en ontegensprekelijk verbonden waren met het Gentse kwartier. De trend die uit deze akten valt af te leiden, is heel duidelijk: het aantal akten daalde van 192 in 1535-1536 naar 92 in 1555-1556, naar 36 in 1570-1571 en uiteindelijk naar 1 in 1600. Voor de aard en de kenmerken van de (tijdelijke) onbezette renten in het Gentse kwartier zie DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 116-120.

³⁶ DE VOS A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure, tweede deel: 1501-1600*, Gent, 1960, p. 1.

³⁷ GODDING P., *L'évolution du notariat dans nos régions: du moyen-âge à la loi de Ventôse*, in *Le notariat en roman pays de Brabant et l'enseignement du notariat à l'Université catholique de Louvain*, Brussel, 1986, p. 1; NEVE P.L., *Het openbaar notariaat op de drempel van de Nieuwe Tijd (15de en 16de eeuw)*, in *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, Nijmegen, 1987, p. 19; OOSTERBOSCH M., *Het openbare notariaat in Oost-Brabant tijdens de Middeleeuwen: institutionele aspecten*, in *Het notariaat in Brabant*, Brussel, 1982, p. 17-18.

³⁸ NELIS H., *Les origines du notariat public en Belgique (1269-1320)*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1923, II, p. 276.

bij een aantal rechtshandelingen voor kerkelijke rechtbanken.³⁹ Vanaf de zestiende eeuw evolueerde het notariaat naar een wereldlijke instelling. Over het algemeen kende het notarisambt in Vlaanderen en Brabant minder succes dan bijvoorbeeld in het zuidelijk deel van België, Frankrijk, Italië, Spanje, Portugal en Zwitserland.⁴⁰ Dit kwam voornamelijk omdat het notariaat sterke concurrentie ondervond van de stedelijke en de plattelandsschepenbanken. Pas onder de regering van keizer Karel V werden de eerste belangrijke verordeningen met betrekking tot het notarisambt in de Nederlanden uitgevaardigd.⁴¹ Door het plakkaat van 7 oktober 1531 werd bepaald dat voor het ambt van openbaar notaris alleen nog geadmitteerd zouden worden “*vermaerde ende wel gefameerde lieden, ende degene die bij examinatie ende ondersoek van den hooft ende lieden van onsen raden ende provinciale rechteren, in elk landt besondere, bevonden sullen worden daer toe expert, bequame ende sufficient te sijne ende voor sulke geapprobeert.*”⁴²

Om misbruiken tegen te gaan werd de benoeming van de notarissen en de controle op het notariaat toevertrouwd aan de provinciale justitiehoven (de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant...). Vanaf 1540 werden de notarissen verplicht tot het bijhouden van “*goet ende rechtveerdich register ende prothocolle van alle contracten, testamenten ende andere acten die sy passeren ende ontfangen sullen, ende de selve registreren by oerdene dat sy die ontfangen ende gepasseert sullen hebben*” op straf van ontzetting uit hun ambt.⁴³ Bovendien werd het aan de notarissen verboden om akten voor onbekenden te verlijden. De getuigen moesten de identiteit van de partijen kunnen bevestigen. In het edict van 4 oktober 1540 werd ook gestipuleerd dat de notaris ertoe gehouden was om de woonplaats van de partijen en de identiteit van de getuigen in de akte te vermelden. De oudst bewaarde notariële minuten dateren voor Gent uit 1559. Ze zijn afkomstig van notaris George De Hane⁴⁴. Voor de hele zestiende eeuw zijn slechts van vier Gentse notarissen minuten bewaard gebleven.⁴⁵

³⁹ GODDING, *L'évolution du notariat*, p. 11; NEVE, *Het openbaar notariaat*, p. 17 & 36; OOSTERBOSCH, *Het openbare notariaat*, p. 19-21; GEHLEN, *Schets van de inrichting van het notariaat in de Nederlanden tijdens het Ancien Régime*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 59.

⁴⁰ SOLY, *De schepenregisters*, p. 522; DESAMA C., *Les rentes en argent fournissent-elles un diagnostic de l'activité économique? Enquête dans un protocole liégeois du XVIIe siècle*, in *Annuaire d'Histoire liégeoise*, 1967, X, 34, p. 1-32; ROTH-LOCHNER B., *L'évolution de l'activité notariale à Genève, XVIIe-XVIIIe siècles*, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1986, XXXIII, janvier-mars, p. 100-105.

⁴¹ GODDING, *L'évolution du notariat*, p. 12; GEHLEN, *Schets van de inrichting*, p. 59-60; VAN DIEVOET G., *Het notariaat in Brabant gedurende de Nieuwe Tijd*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 69.

⁴² *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten soo van weghen der keyserlyke ende koninghlyke maiesteyten, als heurlieder doorlughtighste voorsaeten, graven ende graefneden van Vlaendren*, Gent, 1639, p. 753. Zie ook de twintigste-eeuwse uitgave in LAMEERE M.J., *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas* (2de reeks), III, Brussel, 1902, p. 266.

⁴³ LAMEERE M.J. & SIMONT H., *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, (2de reeks), IV, Brussel, 1907, p. 236.

⁴⁴ Rijksarchief Gent, *Archieffonds Oud Notariaat*, nr. 259. Ter vergelijking: te Maastricht dateren de oudste notariële protocollen uit 1521, te Dinant uit 1566, te Luik uit 1568 en te Hoei uit 1587. GEHLEN A.F., *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*, Assen, 1981, p. 298; NEVE, *Het openbaar notariaat*, p. 43.

⁴⁵ Het betreft de minuten van notaris George De Hane voor de periode 1559-1563, de minuten van notaris Leonardus Zantvliet voor het jaar 1563, de minuten van notaris Arnuld De Bisschop voor de periode 1585-1615 en de minuten van notaris Jean Jacopsen voor de periode 1587-1622. Rijksarchief Gent, *Archieffonds Oud Notariaat*, nrs. 196-197, 259, 700-701. Een overzicht van alle bewaard gebleven notariële minuten voor de vroegmoderne periode vindt men in BUNTINX W., *Inventaris van het archieffonds Oud Notariaat, 1548-1833*, Brussel, 1990.

De uitvaardiging van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611 door de aartshertogen Albrecht en Isabella betekende een belangrijke stap naar meer rechtszekerheid voor de onderdanen in de Zuidelijke Nederlanden. De 47 artikelen van het Edict hebben betrekking op het gewoonterecht, het burgerlijk recht, het strafrecht en de rechterlijke organisatie. De bekende wettekst vormde de overgang naar een geschreven en een eengemaakt recht en zette aan tot het optekenen van privaatrechtelijke zaken.⁴⁶ Diverse soorten akten en contracten (testamenten, huwelijkscontracten, schenkingen...) komen in het Edict aan bod. Maar wat vertelt het Eeuwig Edict ons over de bevoegdheden van het notariaat en de stedelijke schepenbanken met betrekking tot de vrijwillige rechtspraak? Volgens de wettekst van 1611 mochten akten en contracten verleden worden voor notarissen en getuigen, maar evengoed voor andere openbare personen. Bovendien was het iedere burger toegestaan om akten en contracten onderhands te verlijden (dus enkel tussen de belanghebbende partijen) mits vermelding van de handtekeningen. Testamenten daarentegen dienden gepasseerd te worden voor een notaris of een pastoor. Opvallend is dat het Edict weinig of geen informatie verstrekt over de juridische bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de schepenbanken.⁴⁷

Voor de Zuid- en Noord-Nederlandse notarissen werden tijdens de vroegmoderne periode zowel akten in de obligatoire en zakenrechtelijke sfeer (verkopingen, verhuringen en verpachtingen van onroerende goederen, rentetransacties, naastingen, ruilingen, schenkingen, borgtochten...), akten betreffende het familie- en erfrecht (testamenten, huwelijkscontracten...), als akten in semi-litigieuze zaken (getuigenverklaringen, ondervragingen, protesten...) verleden.⁴⁸ In talrijke Vlaamse en Brabantse steden was het echter verplicht dat de transacties met betrekking tot stedelijk vastgoed (verkopingen, erfgevingen, bereningen) gepasseerd werden voor de stadsmagistraat.⁴⁹ Dit betekende dat notariële akten betreffende deze transacties dienden overgeschreven te worden in de schepenregisters om rechtsgeldig te zijn.⁵⁰ Pas dan kreeg de transactie werking ten opzichte van derden. We durven evenwel poneren dat in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer akten betreffende stedelijke rente- en immobiliëntransacties voor de Gentse notarissen verleden werden zonder dat ze nadien nog opgetekend werden in de schepenregisters. We menen daarvoor over verschillende indicaties te beschikken. Een eerste aanwijzing is het feit dat het totaal aantal akten in de Gentse schepenregisters tijdens de zeventiende eeuw bijzonder sterk terugliep (cf. hoger). Ten tweede is er de vaststelling dat tussen 1679 en 1681 de twee voornaamste reeksen schepenregisters (reeks 301 en 333) op hielden te bestaan. En *last but not least* doen de beschikbare cijfers vermoeden dat het Gentse notariaat tijdens de

⁴⁶ Het Edict werd grondig bestudeerd door MARTYN G., *Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611: zijn genese en zijn rol in de verschriftelijking van het privaatrecht*, Brussel, 2000. Zie verder de gelegenheidspublicatie LEYDER D. & MARTYN G., *Eeuwig Edict. Op weg naar meer rechtszekerheid*, Brussel, 2011.

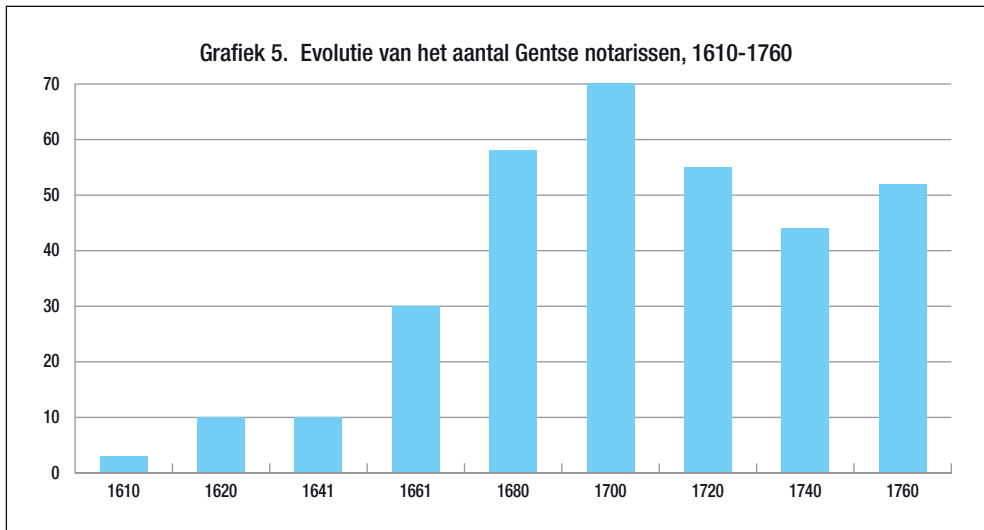
⁴⁷ Enkel in artikel 20 kan men lezen dat de schepenbanken verantwoordelijk waren voor de aanmaak en het bewaren van dubbels van de parochieregisters. LEYDER & MARTYN, *Eeuwig Edict*, p. 34.

⁴⁸ TYTECA J., *De praktijk van een notaris aan het einde van de 18de eeuw*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 76-77; GEHLEN A.F., *De notaris in de Republiek der Verenigde Nederlanden*, in *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, p. 66; GEHLEN, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, p. 172-259; VAN DIEVOET, *Het notariaat in Brabant*, p. 69-70.

⁴⁹ SOLY, *De schepenregisters*, p. 522; VAN DIEVOET, *Het notariaat in Brabant*, p. 70. In de stad Antwerpen werd het verlijden van akten betreffende eigendomsoverdrachten door notarissen in 1515 zelfs verboden. HOUTMAN E., *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Antwerpen. Band II. Archieven van notarissen*, Brussel, 2006, p. 555.

⁵⁰ TYTECA, *De praktijk van een notaris*, p. 75-76; GEHLEN, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, p. 122-123, 209-210 & 215-217.

zeventiende eeuw in volle expansie verkeerde. De kwantitatieve evolutie van het notariaat volgen, wordt echter bemoeilijkt doordat er voor de zeventiende eeuw geen lijsten beschikbaar zijn van het aantal notarissen die te Gent praktiseerden. Om toch een benaderend beeld te krijgen, zijn we op zoek gegaan naar een ander meetinstrument. We hebben namelijk het aantal notarissen geteld waarvan protocollen bewaard zijn gebleven.⁵¹ Het resultaat van deze telling wordt weergegeven in grafiek 5.

Het spreekt voor zich dat het hier om minimumcijfers gaat, aangezien niet alle notarisprotocollen bewaard zijn gebleven. Maar ons interesseert minder het reconstrueren van het precieze aantal notarissen, dan wel het achterhalen van de algemene trend van het Gentse notariaat tijdens de zeventiende eeuw. Uit de grafiek blijkt dat het notariaat toen aan een geweldige opmars bezig was. Zo verdriedubbelde het aantal Gentse notarissen tussen 1610 en 1620 (van 3 naar 10). Ook voor de jaren 1641-1661 constateren we een verdriedoubling van het aantal (van 10 naar 30). De spectaculaire groei bleef nadien aanhouden: tussen 1661 en 1680 verdubbelde het aantal notarissen bijna nog eens (58 in 1680). Het is bekend dat de Gentse economie en bevolking tijdens deze decennia sterk aanzwengelden, maar de toename van het aantal notarissen lijkt ons te omvangrijk om ze alleen daaraan toe te schrijven.⁵² In 1700 waren minstens 70 notarissen in Gent actief! En dit terwijl het de stad toen economisch en demografisch minder voor de wind ging. Op het vlak van de volontaire rechtspraak hebben zich dus in Gent tijdens de zeventiende eeuw tegengestelde evoluties voorgedaan: enerzijds een buitengewone toename van het aantal notarissen en anderzijds een aanhoudende daling van het aantal akten in de schepenregisters.

⁵¹ Alle protocollen van Gentse notarissen worden bewaard in het Rijksarchief te Gent. Een alfabetische lijst van de Gentse notarissen met hun activiteitperiode vindt men in BUNTINX W., *Inventaris van het archieffonds Oud Notariaat*.

⁵² Tijdens de jaren 1641-1661 nam de Gentse bevolking met ongeveer 17% toe, en tussen 1661 en 1680 met 3,5%. VAN WERVEKE, *De curve*, p. 52. Voor de economische ontwikkeling zie DAMBRUYNE J., *Economische conjunctuur en sociale structuren te Gent, 1590-1660. Een kwantitatieve verkenning*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, 1987.

Vast staat dat de Gentse stadsmagistraat haar monopolie inzake de registratie van akten betreffende stedelijke rente- en immobiliëntransacties heeft kwijtgespeeld. Het kantelmoment moet wellicht rond 1640 gesitueerd worden. De evolutie van het aantal akten in de schepenregisters en het aantal instrumenterende notarissen wijzen althans in die richting. Een vergelijking van de rente- en immobiliëntransactie tussen de jaren 1630 en 1641 leert ons dat het aantal akten in 1641 merkkelijk hoger lag dan in 1630, terwijl er zich na 1641 een voortdurende daling heeft voorgedaan. Steekproeven hebben evenwel uitgewezen dat reeds in 1641 niet langer alle transacties aangaande stedelijke renten en immobiliën in de schepenregisters werden genoteerd. Anderzijds tellen we voor de steekproefjaren 1620 en 1641 evenveel notarissen (tien), en tonen de cijfers aan dat de grootste stijging van het aantal notarissen zich na 1641 situeert.

Heeft de Gentse stadsmagistraat dit degradatieproces lijdzaam ondergaan of heeft ze weerwerk geboden? Een ordonnantie uit 1653 bewijst dat de stadsmagistraat nog geprobeerd heeft om haar rechten te vrijwaren en het tij te keren. Het plakkaat zelf hebben we niet teruggevonden, maar er wordt wel naar gerefereerd in een verkoopakte uit 1661. In de akte kan men lezen: “*ende omme te voldoen an de ordonnantie ofte placcaete vanden jaere 1653, daerby ghestatueert is dat dierghelycke vercoopynghen, opdrachten ofte cessien moeten geschieden voor de weth vanden vercooper ofte cedent.*”⁵³ Het lijkt ons trouwens geen toeval te zijn dat dit plakkaat in de jaren vijftig werd uitgevaardigd, als men weet dat in 1641 nog 551 akten voor de schepenen verleden werden, terwijl negen jaar later het aantal akten reeds met meer dan de helft was teruggelopen.⁵⁴ Maar de ordonnantie had uiteindelijk weinig of geen effect. Dit wordt aangetoond door een steekproef die we uitvoerden in de minuten van drie Gentse notarissen die in 1661 een drukke praktijk hadden.⁵⁵ Uit deze notarisprotocollen werden alle akten genoteerd die betrekking hadden op stedelijke rente- en immobiliëntransacties. De meeste van deze akten werden nadien niet teruggevonden in de schepenregisters. Hieruit mag worden afgeleid dat het merendeel van de notariële akten niet langer in de schepenregisters werd overgepend.

Hoe komt het nu dat de vrijwillige rechtspraak te Gent vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw bijna volledig in handen van het notariaat is gekomen?⁵⁶ We vermoeden dat meerdere factoren daarbij een rol hebben gespeeld. In de eerste plaats moet geweten worden op het beleid dat de centrale overheid heeft gevoerd. Vorsten zoals Karel V en de aartshertogen Albrecht en Isabella waren het publiek notarisambt genegen. Bovendien hadden ze er alle belang bij om de politieke macht en de juridische bevoegdheden van de stadsschepenbanken te beperken, en zeker die van Gent (gezien het rebelse verleden van de stad). Door de stedelijke prerogatieven af te bouwen, kregen niet alleen de plattelandsbewoners van het Gentse kwartier, maar ook de Gentse burgers meer keuzevrijheid inzake de volontaire rechtspraak. Vanaf het midden van de zestiende eeuw zijn de burgers zich voor het verlijden van akten en contracten steeds meer exclusief gaan wenden tot de notaris, althans voor die akten waarbij men de vrije keuze had, zoals huwelijksakten, volmachten, testamenten, huurcelen, verpachtingen, schenkingen, borgtochten... Daardoor daalde het

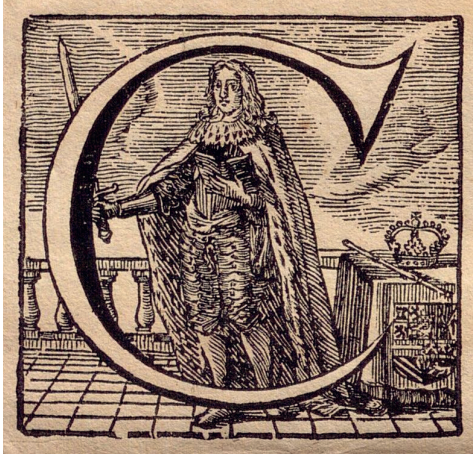
⁵³ Archief Gent, reeks 301, nr. 165, f°192v°.

⁵⁴ De akten uit het register *vrij huis vrij erve* werden niet meegeteld.

⁵⁵ Het gaat om notaris Jacques Artsens, notaris Charles Schillewaert senior en notaris Charles Schillewaert junior. Rijksarchief te Gent, *Archieffonds Oud Notariaat*, nrs. 7, 1056 & 1071.

⁵⁶ Slechts een peulschil van de volontaire jurisdictie bleef in handen van de stadsmagistraat. Cf. de schepenregisters *vrij huis vrij erve*.

totaal akten in de schepenregisters drastisch.⁵⁷ Uiteindelijk richtten de meeste burgers zich ook voor het registreren van stedelijke rente- en immobiliëntransacties – zowat het laatste juridische bolwerk van de stadsmagistraat – nog enkel tot de notaris. Doordat een notariële akte voortaan in de stad dezelfde rechtskracht bezat als een schepenakte zagen weinigen nog het nut in om die nadien nog eens te laten noteren in de schepenregisters. Bovendien leverde een enkelvoudige registratie financiële en praktische voordelen op voor beide partijen.

Koning Filips V van Spanje, hervormer van het notariaat in de Zuidelijke Nederlanden in 1704 (Rijksarchief Antwerpen-Beveren, *Verzameling plakkaaten*, 1704).

Bij de aanvang van de achttiende eeuw achtte de centrale overheid de tijd rijp om het notariaat opnieuw onder de loep te nemen en grondig te hervormen. Koning Filips V van Spanje wou komaf maken met de heersende wantoestanden en misbruiken. Zo waren er buitensporig veel notarissen actief, was de benoemingsprocedure te eenvoudig, liet de redactie van vele akten te wensen over en gingen talrijke protocollen en minuten verloren. Dit alles was nadelig voor het vertrouwen in het openbaar notariaat en voor de rechtszekerheid van de burgers. Daarom nam koning Filips V een drastische beslissing. Alle notarissen in functie werden ontslagen en vervangen door koninklijke en erfelijke notarissen. Door de ordonnantie van 20 juni 1704 werd

het notarisambt erfelijk tegen betaling en werden aspirant-notarissen onderworpen aan een toegangsexamen.⁵⁸ De notarishervorming hield ook de invoering van quota in per stad en rechtsgebied. Het wettelijk aantal toegelaten notarissen werd bepaald op basis van de maatschappelijke behoefte. Opvallend daarbij is dat Gent samen met Brussel het grootste aantal notarissen kreeg toegewezen. In beide steden mochten vijftig notarissen praktiseren. Dat waren er tien meer dan in Antwerpen, die toen nochtans de meest bevolkte stad van de Zuidelijke Nederlanden was.⁵⁹ Steekproeven in de notarisprotocollen wijzen uit dat ook nadien het aantal notarissen te Gent wellicht rond de vijftig bleef schommelen (zie grafiek 5). De notarissen kregen door de ordonnantie ruime registratiebevoegdheden. Volgens artikel 18 moesten voortaan alle akten en contracten eerst voor een notaris verleden worden alvorens rechtsgeldig te zijn.⁶⁰ Daardoor kwam de volontaire jurisdictie in Gent nagenoeg volledig in handen van het notariaat en was de rol van de stadsmagistraat definitief uitgespeeld.

⁵⁷ Ter illustratie: tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw lag het totaal aantal geregistreerde akten steeds onder de 1000. Tegen 1640 was het aantal (645) nog verder gedaald. Archief Gent, *reeks* 301, nr. 158; *reeks* 303, nr. 9 en *reeks* 333, nr. 20. Een schril contrast met de late vijftiende eeuw, toen het jaarlijks aantal akten kon oplopen tot 3000 en meer.

⁵⁸ Een goede uitgave van de ordonnantie vindt men in *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens* (3de reeks), I, p. 534-539.

⁵⁹ Op de derde plaats kwamen Brugge en Mechelen met elk twintig notarissen. Alle andere steden moesten zich tevredenstellen met minder dan twintig.

⁶⁰ *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens* (3de reeks), I, p. 537.

Besluit

Het doel van deze bijdrage was de schijnwerpers te richten op een imposante archiefbron uit het Gentse stadsarchief die eeuwenlang binnen de stedelijke administratie gevormd werd en waarvan algemeen geweten is dat ze van kapitaal belang is voor onze kennis van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent. Desondanks heeft deze bron nog niet al haar archivalische geheimen prijsgegeven. Over het ontstaan, de archiefvorming en de inhoudelijke evolutie van de schepenregisters bestaat nog veel onduidelijkheid. Hoewel de Gentse schepenregisters op het eerste zicht de indruk wekken een homogene, stabiele en continue bronnenreeks te zijn, lijkt dit bij nader toezien toch minder het geval te zijn. Ons onderzoek – een langetermijnanalyse op basis van voldoende en verantwoorde steekproeven – toont immers aan dat de schepenregisters tijdens de vroegmoderne periode ingrijpende transities hebben ondergaan. Aan het eind van de achttiende eeuw blijkt deze archiefbron nog slechts een schim te zijn van wat ze in de vijftiende en zestiende eeuw was. Deze opmerkelijke evolutie kan niet los worden gezien van de gewijzigde politieke en juridische context van de stad en haar hinterland. Het heeft er alle schijn van dat inzake de uitoefening van de voluntaire rechtspraak het openbaar notariaat in de loop van de zeventiende eeuw – en dit met de goedkeuring van de centrale overheid – steeds meer bevoegdheden van de Gentse schepenbanken heeft overgenomen, waardoor het notarisambt in Gent sterk aan belang won. Om alle factoren te kennen die dit transformatieproces hebben bewerkstelligd, is evenwel verder onderzoek nodig. Bij voorkeur comparatief onderzoek, zodat tevens een afdoend antwoord kan worden gegeven op de belangrijke vraag of de Gentse casus afweek van de evolutie van de rechtsbedeling en de archiefvorming in de andere Vlaamse en Brabantse steden. Of anders geformuleerd: was Gent atypisch of net de exponent van een algemene trend in de Zuidelijke Nederlanden?

Deze bundel verkent de rijkdom en complexiteit van documenttypes die ontstonden in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd. Vanuit een brontypologische benadering onderzoeken de bijdragen hoe uiteenlopende documenten – zoals stadsrekeningen, schepenregisters, resolutieboeken, brievenkopijboeken en receptenschriftjes – vorm kregen, gebruikt en bewaard werden, en hoe hun betekenis evolueerde doorheen de tijd. Documenten worden daarbij niet los van hun context bestudeerd, maar als onderdelen van bredere administratieve praktijken en maatschappelijke processen. Aandacht gaat uit naar de sociale en politieke omstandigheden waarin documenten werden opgesteld, hergebruikt of geherstructureerd, en naar de keuzes die archiefvormers, -beheerders en latere generaties maakten in functie van selectie, bewaring, ordening en ontsluiting.

De bijdragen in deze bundel kwamen tot stand naar aanleiding van twee studiedagen die in 2019 door het Rijksarchief werden georganiseerd in het kader van het BRAIN-be project TEMAS (Thesaurus of Early Modern Archival Sources). Ze illustreren hoe brontypologisch onderzoek bijdraagt aan een dieper inzicht in de historische en sociale context van archiefdocumenten, én hoe de combinatie van verschillende documenttypes nieuwe perspectieven kan openen, ook binnen multidisciplinair onderzoek.

Illustratie op de omslag: Trompe l'oeil-schilderij van Cornelis Brisé, 'Documenten betreffende de Thesaurie der Stad Amsterdam', 1656 (Amsterdam Museum, SA 3024).

